

Szociológia és gazdasági mechanizmus

Társadalmunk fejlesztése sürgetően igényli, hogy a szocialista építés a társadalmi-gazdasági helyzetek világos, realista ismeretén alapuljon. A valósághoz való pragmatikus viszonyulás — amelyet az jellemez, hogy csak azt emeli ki, amit egy bizonyos szubjektivista szempontból adott pillanatban „kedvezőnek” talál, s nem vesz tudomást a „kedvezőtlen” vonatkozásokról — csak gátolja a tudományos megismerést és gyakorlatot. Jelenleg a társadalmi folyamatok megismerésére indított „offenzíva” sajátos vonása a különböző társadalomtudományok fokozódó integrálódása. Ilyen értelemben kiegészítő kapcsolatok alakulnak ki a gazdaságtudományok és a szociológiai tudományok között. E kapcsolatokat tovább kell fejleszteni.

Idevágóan feltehetjük a kérdést: vajon a politikai gazdaságtan egymagában elegendő-e a gazdasági folyamatok tanulmányozására és megértésére? Nem tudjuk, Marx valaha is ilyen határozottan megfogalmazta-e ezt a kérdést. Úgy vélem azonban, hogy *A tőkében* választ ad rá. Válasza tagadó: nem, a gazdasági jelenségek csupán „tisztá” gazdasági elemzés révén nem érthetők és nem magyarázhatók meg. Nem túlzás tehát, ha azt mondjuk, Marx nemcsak a kapitalizmus gazdaságtanát teremtette meg, hanem a szociológiáját is.

Paradoxonnak tűnik, mégis így igaz: ha az utóbbi húsz-húszöt esztendő marxista irodalmát elemezzük, nagyon sok olyan munkára bukkanunk, amelyek *A tőké* filozófiáját, különösképpen dialektikáját magyarázzák, de rendkívül kevés olyan tanulmányt találunk, amely *A tőke* szociológiáját értelmezné. Ennek talán részben az a magyarázata, hogy maga Marx nem használta a „szociológia” kifejezést. Hajlamos vagyok mégis azt hinni, hogy e viszonylagos egyoldalúság oka a rossz emlékéü dogmatizmus diszkreditálta szociológia elismerése és el nem ismerése körül tapasztalt huzavonákban keresendő.

Nem marxista szociológusok és közgazdászok ma gyakran kiemelik *A tőke* óriási szociológiai-tudományos értékét. „Marx kétségtelenül szociológus — írja Raymond Áron —, de meghatározott típusú szociológus, olyan szociológus-közgazdász, akinek meggyőződése, hogy a modern társadalmat nem lehet megérteni a gazdasági rendszer működésére való hivatkozás nélkül; s nem érthető meg a gazdasági rendszer fejlődése sem, ha elhanyagoljuk a működés elméletét” (*Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, 1967. 147).

Visszatérve az imént felvetett kérdésre, igyekszem rámutatni: a gazdasági és a szociológiai elemzés egybeötövzésének szükségessége egyenesen a társadalom gazdasági élete folyamatainak és mechanizmusainak természetéből ered. A gazdasági folyamatokra gazdaságon kívüli (politikai, intézményi, lélektani és más) tényezők hatnak, befolyásolják e folyamatok oksági összefüggéseit, módosítják lefolyásukat, s kisebb-nagyobb mértékben rávilágítanak a gazdasági tevékenység bizonyos nem gazdasági vonatkozásaira. A gazdasági folyamatok társadalmi folyamatok, saját — csoport- vagy egyéni — finalitásukat követő *emberszereplőkkel*, akik

sajátságos motivációk alapján vesznek részt a gazdasági tevékenységben. Ezeknek az elemeknek megértése nélkül a *gazdaságiak* lényegének kifejtésekor bizonyos láncszemekről eleve le kellene mondanunk.

A gazdaságelméletnek megvan a maga *vitathatatlan autonómiája*, sajátos szerepe a megismerésben, bizonyos színvonala a valóságtól való elvonatkoztatásban. A gazdaságszociológia elősegíti a megismerést, megvilágítja a társadalmi-gazdasági folyamatokat, reflektorfényével kiemeli az árnyékból olyan zónákat, ahová a gazdaságtudomány nem hatolhat be.

A szocialista társadalmi valóság a problémák széles és még kiaknázatlan területét kínálja fel a gazdaságszociológiának. A szocialista gazdaság más törvények, más objektív és szubjektív mechanizmusok, más vezetési rendszer, a politikai és gazdasági vonatkozások összefonódásának más típusa alapján és más emberi célok jegyében működik, mint a kapitalista gazdaság. A párt vezető szerepe, a szubjektív tényező szerepe a gazdasági folyamatok vezetésében lényeges mozzanat. Makroszociális szinten terv irányította központosított gazdaságunk van, az alapvállalatok szintjén azonban oly gazdasági szervezetet találunk, amelynek szerkezete és funkcionalitása sok tekintetben eltér a tőkésvállalatokétól. A különbségeket hosszasan sorolhatnók. A lényeges azonban annak megállapítása, hogy a gazdaságszociológia ezen a sajátos területen a kapitalista rendszerétől gyökeresen különböző problematikával találja szemben magát.

Megjelenése után száz évvel olvasva *A tőkét*, úgy vélem, a szocializmus feltételei között tovább kell fejlesztenünk Marx gazdaságszociológiai munkásságát. Ez legalább két dolgot jelent: 1. igényeljük a marxista szociológiától a szocialista gazdaság szociológiai problémáinak tanulmányozását; 2. tegyük feladatává a gazdasági szakkutatásnak, hogy elemzéseibe és meditációiba iktassa be a gazdasági folyamatok bizonyos szociológiai vonatkozásait is.

Milyen módon és kiváltképpen melyik problémával kapcsolatban képes a gazdaságszociológia hozzájárulni a szocialista gazdaság gyakorlati megismeréséhez?

Hogy a kérdésre válaszolhassak, engedjék meg, hogy mint szociológus kifejtssem véleményemet a nálunk folyó gazdaságtudományi kutatás egyes irányzatairól. Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy maga a szociológia is eléggé lemaradt a szocializmus sajátos gazdasági folyamatainak tanulmányozásában. Így a gazdaságszociológiát joggal érhetik a közgazdászok és más tudományok képviselőinek szemrehányásai, mert nem kaptak tőle kellő segítséget. Másrészt viszont sok gazdasági munka esetében nem veszik figyelembe a szociológia jelzéseit, amelyeknek elvi jelentőségét egyébként a marxista közgazdászok elismerik. A gazdasági elemzés kedvelt modellje az, amely nem veszi tekintetbe a gazdasági jelenségek egyes fontos és reális társadalmi paramétereit. Egyes tanulmányokban a gazdasági törvények objektív jellegének tételezése egyfajta *társadalmi automatizmus*sá torzul, amely szerint — vázlatosan szólva — elegendő, hogy vannak „törvényeink“, elegendő, hogy léteznek „objektív követelmények“, s ha már vannak ilyen követelmények, ismerjük meg őket, s ezek után már csak „megvalósításukon“ a sor.

Így megkapjuk a gazdasági purista — a szó negatív értelmében — elvont, elszegényített képét, amelyből hiányzanak a törvények társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusának valóságos méretei. Ekképpen a mechanizmus eleven, égető jelenségei, nehézségei esnek ki a gazdasági elemzés látószögéből. S e jelenségek az életben egyáltalán nem szabályozódnak automatikusan, s olykor bele is ütköznek azokba a láncszemekbe, amelyeket a gazdasági modell nem vesz tekintetbe.

A szocialista gazdaságról szóló egyes munkák számomra gyakran a gazdasági elemzés szociológiátlanításának benyomását keltik. Ezekben a művekben a gazdasági mechanizmusokat és jelenségeket lesoványítva mutatják meg, s helyenként az állam gazdasági szerepére vonatkozó néhány nagyon általános és mindenre érvényes megállapítást fűznek hozzájuk. Valószínűleg a szociológia — elég sokáig elhúzódott — dogmatikus tagadása vagy lebecsülése is távoltartotta a közgazdászokat a szociológiai elemzéstől. Sokszor tapasztalhatjuk azonban, hogy a szociológiai szemlélet még jelenleg sem iktatódott be szervesen a gazdasági kutatásba, s a megismerés e két módozatát szétválasztva, párhuzamosan veszik igénybe.

Szükségtelen bizonygatni: a szocialista gazdaságot objektív törvények rendszere irányítja, s ennek ismerete kötelező. Am ez objektív törvények mechanizmusának és konkrét követelményeinek kibogozása — a sajátosságok és történelmi feltételek változó sokféleségének viszonylatában — nem könnyű, gyakorta éppenséggel nagyon nehéz. A szocializmus építése nem spontán, hanem fejtörést kívánó, tudatos célirányossággal megvalósuló folyamat. Az utóbbi két évtized történetéből, valamint a közvetlen gyakorlatból is kiviláglik, hogy a szocialista gazdaság legfontosabb vonatkozásaiban megfelel az objektív szükségletnek, de tartalmazhat — miként erre egyes kutatók rámutattak* — olyan elemeket is, amelyek egyáltalán nem, vagy csak részben felelnek meg az objektív követelménynek. Ilyen körülmények között megkülönböztetés nélkül szentesíteni mindazt, ami egy adott pillanatban létezik a gazdasági és társadalmi életben, a szocializmussal zsíráltni minden tényleges helyzetet — beleértve a negatívakat is —, s az „objektív törvény“ rangjára emelni őket: oly súlyos ismeretelméleti tévedés, amely fékezte a marxista társadalomtudományok, köztük a szociológia fejlődését. Ez a gyakorlatban jelentős károkat okozott. Ilyen értelemben a társadalmi diszciplinák számára — amelyek rendeltetése tudományos kiindulópontokat szolgáltatni a gazdasági és társadalmi fejlődést elősegítő gyakorlati intézkedések megalapozására — a gazdasági és társadalmi megismerés együttműködésének kiszélesítése: időszerű követelmény.

Az intézmények és az ember szerepe

A szociológia szempontjából gyakran elhanyagolt, de a gazdasági elemzés tekintetében fontos két problémacsoportra hívnám fel a figyelmet. Úgy vélem, a szociológia távlatilag gyümölcsöztesethetné a gazdasági élet elvárásait. A két nagy problémakör: 1. az *intézmények* szerepe a gazdasági kapcsolatok mozgásában; 2. az *ember* szerepe a gazdasági folyamatokban.

Két kulcsproblémát fogalmaztam meg; ezek nagy vonalakban jelen vannak a szocializmus bármely gazdasági mechanizmusának működésében.

Ha például a szocialista gazdaság törvényeinek hatásmechanizmusáról szóló irodalmat vizsgáljuk, meglepődünk, hogy az intézményi tényező szerepével foglalkozó elemzések hozzávetőlegesen hiányoznak. Hozzávetőleges hiányzást mondok, mert néhány ismétlődő szegényes fogalom nem tekinthető valóságos jelenlétnek. Azt hiszem ugyanis: tudományosan nem lehet hiteles a szocializmus gazdasági törvényei mechanizmusának olyan elemzése, amely „megtisztogatja“ e mechanizmust a gazdasági kapcsolatok intézményi jellegétől, s eltekint attól, hogy a reális intézményi rendszer révén tanulmányozzák, veszik tekintetbe, alakítják át gyakorlati intézkedéssé, majd pedig valósítják meg a törvények szabta követelményeket.

* Lásd D. Voinea, D. Melinte: *Necesitate și libertate în conducerea economiei* című tanulmányát. *Lupta de clasă*, 1968. 4.

Hogyan lép itt közbe gyümölcsözően és sajátos hozzájárulással a gazdaság-szociológia? Két példa tűnik számomra beszédesnek: az egyik makrotársadalmi, a másik vállalati szinten.

A szocialista gazdasági viszonylatok erőteljesen intézményesítettek. Az intézmények szerkezeti felépítése hierarchikus. A gazdasági intézkedések kidolgozása, következtetésképpen az arányok megállapítása, a konklúziók megfogalmazása — miként a különböző marxista szociológusok hangsúlyozzák — egyes intézmények és csoportok keretében megy végbe. Ezeknek mint sajátos társadalmi szerkezeteknek működése a szociológia vizsgálódási körébe tartozik. Világos azonban, hogy működésük — pozitív vagy negatív irányban — nagymértékben hathat a gazdasági folyamatokra. Így az intézmények és csoportok működési mechanizmusainak és szabályainak megértése nem lehet közömbös a gazdasági megismerés számára.

A szocialista építés gyakorlatában egyik vagy másik pillanatban kialakul az a meggyőződés, hogy bizonyos intézkedések az objektív törvények követelményeinek hatályossága miatt szükségesek. Bizonyos idő elteltével viszont megállapították, hogy az említett intézkedések éppenséggel megsértették az objektív törvények követelményeit, s ellenkező hatást váltottak ki. Ez gazdaság-szociológiai tény. Mindaddig, míg a törvények megismerése, objektív követelményeik érzékelése és megvalósítása emberi és szervezeten bonyolult gépezeten át történik, a dolgok természeténél fogva fennáll annak kockázata, hogy e hálózat nem elég operatív, nehézkés vagy elégtelenül tájékozott s nem teljesen illetékes. Számolni kell tehát a veszéllyel, hogy a határozatok csoport-, minisztériumi indítékok, intézményi célok és nem szigorú értelemben vett objektív követelmények befolyásolják.

Mindeme körülmények (és mások) a gazdasági folyamatoknak a gazdasági elemeken kívüli összefüggései közé tartoznak, a gazdasági kapcsolatok erőteljes intézményesítésével fonódnak egybe. Ilyen tényezők a tervszerűsített gazdaság természetéből erednek. A gazdasági folyamatok nem e tényezők hatókörén kívül, nem tőlük függetlenül, hanem ezek előrelendítő vagy fékező befolyása alatt valósulnak meg. S minthogy a tudományos irányított tervgazdálkodásnak óriási clónyai vannak, a gazdaság-szociológia feladata tanulmányozni a kapcsolatokat a gazdaság és az intézmények, valamint a gazdasági és a gazdaságin kívüli között.

A szocialista termelők szervezett tevékenysége — más szinteken is, például a vállalat mikroszintjén vizsgálva — számos, nem kevésbé érdekes és fontos kérdés tanulmányozását igényli a gazdaság-szociológiától. Példaként említhető a termelés tudományos szervezésére indított akció, amely 1967-ben történt kísérleti bevezetése óta jó eredményeket mutathat fel. Az akció minden vállalatnál az igazgatóság és a pártbizottság tevékenységén kívül bizonyos *intézményesített* formára, külön e célból alakított szakértői közösségekre támaszkodott. De előre nem látott jelenség következett be: egy adott pillanatban sok vállalatnál félbemaradt az akció, noha rendelkezése éppen az lett volna, hogy állandó munkamódszerré váljék. Számos munkaközösség észrevétlenül felbomlott, feledésbe merült, egyes vállalatok vezetőinek figyelme elterelődött a termelés-szervezés tökéletesítéséről.

Mivel magyarázható ez a jelenség? Mi volt életképtelen e csoportok belső működésének gépezetében, szabályozásában, s mi okozta felbomlásukat? Vagy ellenkezőleg, a környező légkörtől függő, mélyen ökológiai tényezők okozták e hatékony csoportok gyors erózióját és széthullását? A gazdaságtudományok nem tesznek fel rendszeresen kérdéseket az ilyen gazdaságon kívüli, intézményi-szervezeti jelenségekkel kapcsolatban, bár ezek mélyrehatóan befolyásolják a gazdasági folyamatot. Akkor tulajdonképpen melyik tudomány tanulmányozza e csoportok műkö-

dését? Nehéz erre válaszolni, mert egyelőre gyakorlatilag egyetlen tudomány sem foglalkozik velük. Az iparszociológia azonban döntő módon hozzájárulhatna. Szociológusok és közgazdászok közreműködésével a tapasztalati és az elméleti-szintetizáló vizsgálatokat ki kell terjeszteni a gazdasági tevékenység szóban forgó szervezeti (és más) formáinak társadalmi problémáira. Hasonlóképpen tanulmányozásra várnak a vállalat — mint sajátosság társadalmi szervezet — szociológiai kérdései, ugyancsak vállalati szinten az ember- és csoportközi kapcsolatok alakulásának, az információs rendszer működésének, a pártszervezetek és az új igazgató bizottságok tevékenységének szociológiai problémái.

Egy másik problémakörbe tartozik az *ember helye* a termelésben.

Véleményem szerint jelenleg a szocialista gazdaságnak szentelt számos munka nem tanulmányozza kielégítően az embert mint a gazdasági folyamat *alanyát* és *tényezőjét*.

A tudatos tényező jelentősége

Mint bármely társadalmi folyamatnak, a gazdasági folyamatnak is egyidejűleg objektív és emberi — törvényszerű és szubjektív — jellegük van. A szocialista gazdasági tevékenységben a tudatos tényező súlya nagyobb, mint a preszocialista gazdaságokban. Olykor azonban habozás tapasztalható a gazdasági törvények hatása társadalmi és lélektani vonatkozásainak tárgyalásában. E tétovázás abból a tudománytalan meg gondolásból ered, hogy az említett vonatkozások elemzése a gazdasági törvények objektív jellegéről szóló tetteit *gyöngíteni*. Ám a gazdasági magatartások *szubjektív* mozzanatainak vizsgálata elméleti szempontból egyáltalán nem jelenti a szocialista gazdaságot irányító objektív törvények tagadását.

Az embernek, a csoportnak a gazdasági tevékenység alanyaként történő, társadalomlélektani tanulmányozása nemcsak a fogyasztás, hanem a termelés szférájában tanúsított magatartás tekintetében is fontos megismerésekhez vezethet. Előszóval ismétlik, hogy az ember a legfőbb termelőerő. De megállapíthatjuk, hogy e termelőerő tudományos tanulmányozása a legtöbbször nem lép át a fiziológiai vagy az egyénlélektani kutatás határain. A gazdaságszociológia nálunk még csak szórványosan — vagy egyáltalán nem — foglalkozik az ember és a csoport helyének, indítékainak, motivációinak kutatásával a termelésben. A gazdaságtan mint érett tudomány már rég elvetette a „homo oeconomicus“ elvont sémáját. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az élő gazdasági tényező ésszerűségével, érdekeivel és szövevényes indítékaival együtt érdektelen volna a kutatás számára. Az élő tényező a gazdasági rendszer átfogóbb megértését segíti elő. Marx nem tétovázott megvilágítani a polgárra mint egyénre, mint gazdasági tényezőre jellemző lélektani, erkölcsi, szellemi vonásokat, amelyek bizonyos gazdasági kapcsolatok nyomán alakultak ki, s ezek viszont a maguk rendjén kétségtelenül befolyásolják a gazdasági gyakorlatot. Ily módon Marx ismételten beiktatta a szociológiai és lélektani vonatkozásokat a gazdasági elemzésbe.

Mutatis mutandis, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szocializmus a *termelők új társadalmi típusát* hozza létre. E típusnak nemcsak más az objektív viszonya a termelőeszközökhöz, hanem más értékek is lelkesítik, másféle gazdasági ésszerűség jellemzi. Mint a gazdasági gyakorlat kollektív szereplője egy egész felfedezésre váró világot képvisel. A szocialista termelő típusának tanulmányozása (ez kétségtelenül a marxista szociológiára vár), ellentmondásos kialakulásának, tevékenysége normáinak elemzése véleményem szerint elengedhetetlenül szükséges a szocialista gazdasági folyamat megértéséhez.

Egy az utóbbi évtizedben létrejött határtudomány a *gazdaságlélektan* ma a gazdasági tevékenység bizonyos szubjektív vonatkozásainak vizsgálatával próbálkozik. Kutatásaiban a modern lélektan, a szociológia és a közgazdaságtan módszereit, fogalmait veszi igénybe. E módszerek egy szubjektivista koncepciótól mentes elméleti-szociológiai keretben sikeresen felhasználhatók a szocializmusban tapasztalható egyes gazdasági jelenségek és magatartásformák megértéséhez.

A gazdasági gyakorlattal szomszédos vagy ezt érintő zónák közé sorolhatók az emberek gazdasági nézetei, fogalmai, valamint gazdasági eszméi. Ezekkel a gazdaságtudományok érthetően nem foglalkoznak. A gyakorlati gazdasági tevékenység szubjektíven visszatükröződik a társadalmi tudatban, s hozzájárul (nem egyedül, de jelentős mértékben) egyfajta *gazdasági tudat* kialakulásához. A gondolkodásmódban bekövetkezett változások hatására módosul az alanyok gyakorlati gazdasági magatartása is. Más alkalommal már ismertettem a munkás- és parasztkörnyezetben, a szocialista építés feltételei között fokozatosan kialakult gazdasági gondolkodással kapcsolatos szociológiai kutatásokat. Ezért e folyamatra most nem térek ki, csupán a gazdaságiak tükrözésének bizonyos torzulásaira vonatkozó észrevételekre szeretném felhívni a figyelmet.

Gyakran szimplista módon úgy vélik, hogy a szocializmus körülményei között a gazdasági törvények minden követelménye hibátlanul tükröződik. A gazdasági gyakorlatban azonban sokszor megfigyelhetjük, hogy a vállalatok gazdasági szakemberei körében — valószínűleg nemcsak ismeretelméleti okoknál fogva, hanem bizonyos gyakorlati feltételek következtében is — a szocializmus elveinek ellentmondó gazdasági mentalitások, téves felfogások születnek, amelyek csupán látszólagosan „idomulnak“ a szocialista gazdaság követelményeihez. Nem arra gondolok, amit „kapitalista csökevénynek“ szoktunk nevezni, hanem egyes „sajátságos szocialista“ torzulásokra. A szocialista gazdasági gondolkodás ilyen torzulása volt például a „tervszerűsített veszteségek“ megengedhetőségének gondolata és a jövedelmezőség elvének lebecsülése; az okozott anyagi károkért való személyes felelősséggel kapcsolatos hamis optika (amely szerint a kárt a közösség, az állam s nem az egyén számlájára írták); a lehetőségeknél kisebb mutatók tervezése, a munkanormák szerepének téves megítélése. Nézetem szerint a szociológiai és gazdasági kutatóknak együtt kell működniük annak tisztázásában, hogy milyen társadalmi körülmények között jelentkeznek és terjednek a gazdasági gondolkodás e torzulásai és hogyan küszöbölhetők ki.

Végezetül még csak annyit jegyeznek meg, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana mint a legáltalánosabb közgazdasági elmélet a legteljesebb elméleti kapcsolatban áll az általános szociológiával. De amilyen mértékben a gazdasági kutatás előre halad a konkrét gazdasági jelenség elemzésében, vagyis amilyen mértékben csökken az elvonatkoztatás foka, s az eleven gazdasági jelenség minél kevésbé kiszakított társadalmi-gazdasági összefüggérendszeréből, annál szorosabbá kell válnia a kapcsolatnak gazdaság és szociológia között.

Szorosabb kapcsolaton három dolgot értek. Egyrészt szükségesnek tartom a gazdasági tudományok és a szakszociológiák harmonikus együttműködésének átgondolt megszervezését a kutatásban; másrészt a jelenségek szociológiai vonatkozásainak fokozottabb integrálását magában a szakosított gazdasági elemzésben; harmadszorban azt hiszem, igény mutatkozik arra, hogy a gazdasági elemzésekben figyelmesebben vegyék tekintetbe a szakszociológiák kutatási eredményeit. Így a gazdaságszociológia sikeresebben járulhat hozzá a szocialista gazdaság gyakorlatának alaposabb megismeréséhez.